

Introducing *Selselat-al-Seddighin o Anis-al-Asheqin* and Its Manuscripts

Farzaneh Sadat Hejrati

Ph.D. Student in Persian Language and Literature, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran

Maryam Hosseini*

Professor Emeritus, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran

Accepted: 21/08/2026

Extended Abstract

1. Introduction

The Khwajegan Order is a spiritual path that emerged in Bukhara during the mid-sixth century. Ahmad Kasani, known as “Makhdoom A’zam” or “Mawlana Khwajegi,” is one of the great leaders of the Khwajegan lineage of the Naqshbandiyah order of Transoxania. Among the countless disciples nurtured by Kasani, some have written works recounting his virtues and miraculous deeds. The book

Received: 18/04/2026

- This article is derived from a doctoral dissertation in Persian Language and Literature at Alzahra University.

* Corresponding Author: drhoseini@alzahra.ac.ir

How to Cite: Hejrati, F., Hosseini, M (2026) Introducing *Selselat-al-Seddighin o Anis-al-Asheqin* and Its Manuscripts *Mysticism in Persian Literature*, Vol 5, No 9, 113 - 154 doi: 10.22054/msil.2026.92254.1247

EISSN: 2821-0751 ISSN: 2821-0743

Selselat-al-Seddighin o Anis-al-Asheqin, written by Dust Mohammad Falizkar ibn Noruz Mohammad Akhsikati, is one of the works written in the *maqāmāt* of Ahmad Kasani. The importance and value of the book can be summarized in its linguistic, literary, historical and social aspects. From a linguistic perspective, the presence of words related to Transoxania, and the phonetic characteristics of the dialect of these regions are noteworthy. The eloquence of the words, poetic references, and the narrative structure of the anecdotes highlight the literary aspects of the book. In the historical field, the retelling of the lineage of the Khwajegan dynasty, the historical references of the book, and the representation of Kasani's character and other mystics are important. In the social dimension, the work focuses on the description of the communal customs of the dynasty, the depiction of the sheikh's relations with his disciples, and Kasani's interactions with the elders and kings. This book is important for introducing the influential character of Ahmad Kasani in the history of mysticism and Sufism and revealing new aspects of the customs and circumstances of the mystics of the Naqshbandiyah dynasty.

2. Literature Review

To date, no research has been conducted specifically on *Selselat-al-Seddighin o Anis-al-Asheqin*; brief accounts of the author's life appear only in a few other works. Examples of such sources include *Siyah bar Sefid* (Nowshahi, 2011) and *Nasamat al-Ghods* (Kashami, 1931). Other available sources in this field focus solely on Kasani's life and his writings. Kasani's books and the maqams about him, which have already been mentioned, are in this category. Alongside these, there are articles such as "Gol-e Nowruz" (Pazhuhandeh, 1998), "An Analysis of *Dhikr* (Remembrance) from the Perspective of Imam Khomeini and a Comparison with the Views of Khwaje Ahmad Kasani, Including a Critical Edition of the Treatise on the Subject of *Dhikr*" (Bani-Taba, 2009), "Khwajegi Kasani and His Works" (Bani-Taba, 2010), "Khwaje Ahmad Kasani: Mystical Views and

Terminology” (Rahmanian Kushkaki, 2021), “An Introduction to Jalal al-Din Ahmad Kasani, His Persian Treatises, and Stylistic Features of His Works” (Soltani, 2019), “An Account of the Life of Khwajegi Ahmad Kasani and a Review of the Treatise on the Explanation of *Dhikr*” (Sadeghi, 2010), and “A Re-examination of the Politico-Mystical Relationship between Baber Gurkani and Ahmad Khwajegi Kasani, Including a Critical Edition of the Baberiyah Treatise” (Honari, 2015).

3. Methodology

The present study was conducted using a qualitative approach and content analysis. Data were gathered through library research and the review of relevant documents and texts, and subsequently analyzed.

4. Conclusion

Selselat-al-Seddighin o Anis-al-Asheqin authored by Dust-Muhammad Akhsikati, is a significant work in the history of mysticism and Sufism; it recounts the virtues and miraculous deeds of Ahmad Kasani. The value of this work lies in its linguistic, literary, historical, and social dimensions.

In terms of language, the author employs a vocabulary that sheds light on the structure and phonology of the language spoken in Transoxiana and the Bukhara region. The text incorporates numerous nominal and verbal constructions found in the writings of the order’s prominent figures, thereby revealing the distinctive linguistic style characteristic of this lineage’s works.

In terms of literary genre, this book is classified as *maqāmāt* chronicling the life, thoughts, and experiences of Mawlana Khwajegi. The use of rhetorical devices such as simile, paronomasia, metaphor, and allegory firmly establishes the work’s literary merit. The author appropriately incorporates verses from various poets, particularly those revered within this spiritual order, such as Mawlavi and Qasim Anwar. A significant portion of the book consists of anecdotes which

are a distinct form of literary narrative. Character actions and dialogue form the foundation of these tales, which primarily serve to impart counsel, moral instruction, and teachings, while also highlighting the miraculous deeds of the Sheikh.

The historical aspects of the work are primarily linked to the introduction of the Khwajegan order and its genealogy. References to Kasani's date of death and his interactions with kings during military campaigns constitute the only events with a truly historical character. The prevailing portrayal of Kasani in this book conforms to the standard image of Sufi masters found in hagiographical literature, where accounts of their miraculous feats form the core of the narrative. Alongside this image, the text also reveals Kasani's introduction of innovations into the order, his leanings toward Shi'ism, and his antinomian tendencies.

The social dimensions of the text are revealed through the description of the order's etiquette and Kasani's interactions with disciples and kings. These accounts highlight practices such as the code of companionship, *samāʿ* and *mājarā* which underscore the text's social context. Kasani's affectionate relationships with his disciples and his social leadership are examined through the lens of his relationships with Sufis within the *xānqāh* (Sufi lodge). Furthermore, the Sheikh's spiritual authority in his dealings with kings, as well as his influence and role as a mediator among the ruling class, constitute another facet of Kasani's interactions depicted in this work.

Five manuscripts of *Selselat-al-Seddighin o Anis-al-Asheqin* are extant, of which the Majles manuscript is the most complete. Nevertheless, the Istanbul manuscript is more refined than the other two, as it contains fewer interlinear corrections, erased words, and similar irregularities.

Keywords: Sufi Texts, *Maqāmāt*, Naqshbandiyah, *Selselat-al-Seddighin o Anis-al-Asheqin*, Dust Mohammad Falizkar, Ahmad Kasani.

معرفی کتاب سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین و

دستنویس‌های آن

دانشجوی دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه

الزهرا (س)، تهران، ایران

فرزانه سادات هجرتی

استاد بازنشسته گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه

الزهرا (س)، تهران، ایران

مریم حسینی *

چکیده

کتاب سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین نوشته دوست‌محمد فالیزکار بن نوروز محمد الاخیسکتی از جمله آثاری است که در مقامات احمد کاسانی (م. ۹۴۹ ق) نوشته شده است. احمد کاسانی مشهور به «مخدوم اعظم» از بزرگان سلسله خواجهگان نقشبندیه ماوراءالنهر است. اهمیت و ارزش کتاب در جنبه‌های زبانی، ادبی، تاریخی و اجتماعی خلاصه می‌شود. از منظر زبانی وجود کلمات مربوط به حوزه فرارودان و مختصات صوتی لهجه این نواحی قابل توجه است. بلاغت کلام، استنادات شعری و ساختار روایی حکایات جنبه‌های ادبی کتاب را برجسته می‌سازد. در ساحت تاریخی بازخوانی تبار سلسله خواجهگان نقشبندیه، اشارات تاریخی کتاب، بازنمایی چهره کاسانی و دیگر عرفا حائز اهمیت است. محوریت اثر در بُعد اجتماعی نیز بر شرح آداب جمعی سلسله، ترسیم روابط شیخ با مریدان و تعاملات کاسانی با بزرگان و شاهان قرار می‌گیرد. این کتاب به جهت معرفی چهره بانفوذ احمد کاسانی در تاریخ عرفان و تصوف و آشکار ساختن ساحت‌های تازه‌ای از آداب و احوال عارفان سلسله نقشبندیه شایان توجه است.

واژگان کلیدی: متون صوفیانه، مقامات، نقشبندیه، سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین، دوست‌محمد فالیزکار، احمد کاسانی.

– مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه الزهرا است.

* نویسنده مسئول: drhoseini@alzahra.ac.ir

۱. مقدمه

۱-۱. سلسله خواجهگان و نقشبندیه

سلسله خواجهگان طریقتی است که در میانه قرن ششم در بخارا شکل گرفت. عبدالخالق غجدوانی (م. ۵۷۵ ق) ملقب به «خواجه کلان» یا «خواجه خواجهگان» پیر این سلسله بود. مشایخ این طریقت «خواجه عبدالخالق را مرید یوسف همدانی قلمداد کردند و بدین ترتیب طریقت خود را دنباله پیران خراسان چون بایزید بسطامی (وفات: ۸۴۸/۲۳۴ یا ۸۷۵/۲۶۱) و ابوالحسن خرقانی (۳۲۵-۴۲۵ ق) و ابوعلی فارمدی (۴۰۷-۴۷۷ ق) دانستند» (حسینی، ۱۴۰۱: ۱۷).

طریقت خواجهگان بر هشت اصل استوار است؛ «این اصول هشتگانه که کلمات قدسیه خوانده می‌شوند بعدها تعیین‌کننده جهت معنوی نقشبندیه شد» (الگار، ۱۳۹۸: ۴۰۱). تنظیم و تدوین این اصول را به غجدوانی نسبت داده‌اند، اما «انتساب اصول هشتگانه نخستین نقشبندیه به خواجه عبدالخالق غجدوانی درست نیست و احتمالاً این اصطلاحات در طول زمان به تدریج در میان بزرگان عارف طریقت خواجهگان پیدا شده و شکل گرفته است» (حسینی، ۱۴۰۰: ۱۸). این هشت اصل عبارت‌اند از: هوش در دم، نظر بر قدم، سفر در وطن، خلوت در انجمن، یادکرد، بازگشت، نگاهداشت و یادداشت.

خواجه بهاءالدین نقشبند در قرن هشتم هجری سلسله نقشبندیه را بنیان نهاد و سه اصل بر اصول هشتگانه خواجهگان افزود که عبارت‌اند از: وقوف قلبی، وقوف عددی و وقوف زمانی. این طریقت که سلسله‌شان را به خواجهگان می‌رسانند دایره نفوذی از آسیای میانه و خراسان تا هند و کردستان و آسیای صغیر و شبه جزیره بالکان داشته است. حامد الگار (الگار، همان: ۹) یادآوری می‌کند که از این سلسله در جهان اسلام با دو ویژگی یاد می‌شود: «اول تأکید بر اجرای احکام شریعت و پرهیز از پذیرش هرگونه بدعت و دوم پافشاری بر اعتقادات مذهب اهل سنت». این طریقت در اجتماع و سیاست حضور پررنگ داشته است. از جمله چهره‌های شهره این طریقت که با حاکمان زمان خود ارتباط محسوس داشته است می‌توان به خواجه عبیدالله احرار (۸۰۱-۸۹۵ ق) اشاره نمود.

۲-۱. احمد کاسانی

احمد کاسانی، مشهور به «مخدوم اعظم» یا «مولانا خواجگی» از بزرگان سلسله‌خواجگانِ نقشبندیّه ماوراءالنهر است که در اواخر سده ۹ و اوایل سده ۱۰ در کاسان زاده شد. نسبِ صوری او از جانب پدر به شیخ برهان‌الدین قلیچ و با چهارده واسطه به امام علی بن موسی الرضا (ع) می‌رسد (ر. ک: ابوالبقا، جامع‌المقامات: ۲ و ۳ و جهان‌ملک، ۱۳۷۴: ۲۵۴). مولانا خواجگی پیش از مصاحبت بزرگانی چون محمد قاضی، روزگار را «به دهقنت و مسکنت می‌گذرانیده» (جهان‌ملک: همان) و نزد میرسید عالم شاگردی می‌کرده است که به ناگاه در پی جذبه‌ای «واله و شیفته» به جانب مولانا محمد رهسپار می‌شود. کشمی اقتباس معنوی او را از مولانا محمد قاضی می‌داند و از منزلت کاسانی نزد او این چنین یاد می‌کند: «چون مولانا محمد را ملازمت نموده‌اند مولانا بر زبان مبارک رانده که شاهبازی بلندپروازی آمده می‌خواهد ما را بر مسند مشیخت بنشانند و تربیت او بر ما واجب و لازم شده است» (همان: ۲۵۵).

او پس از مولانا قاضی به جذب طالبان همت گماشت و در فرصتی اندک علما و امرای بسیاری را مرید خود ساخت. سعی او بر این بود تا طریقت صوفیان نقشبندیّه را در سایه حمایت و اعتقاد پادشاهان رواج دهد. «او چندی برای گسترش این طریقت در کاسان کوشید، ولی در آنجا اغتشاشات اجتماعی، شایعات و تعرض‌ها و اهانت‌های پیاپی عرصه را بر او تنگ کرد و کاسانی ناگزیر به همراه خانواده به سمرقند سفر کرد و در آبادی‌ای که پس از اقامت او ده‌بید نام گرفت، مقیم شد» (پژوهنده، ۱۳۷۷: ۴، ر. ک: جهان‌ملک، ۱۳۷۴: ۲۵۷، ۲۶۵، ۲۸۳؛ ابوالبقا، جامع‌المقامات: ۹؛ صفایی کاتب، انیس‌الطالبین: ۲۳۹ و ۳۵۰).

کاسانی به سبب بدعت‌هایی که در این طریقت ایجاد کرده مورد اعتراض مریدان خویش و معتقدان نقشبندیّه بوده است. از جمله این بدعت‌ها می‌توان به استغفار به جهر پس از نماز، گزاردن نماز به جماعت و برگزاری مجلس وجد و سماع اشاره کرد.

بر اساس منابع موجود، کامل‌ترین مجموعه از رسایل او مشتمل بر ۳۱ رساله است (ر. ک: تقوی و رادمرد، ۱۴۰۲: ۲۶ و ۲۷). از جمله این رسایل می‌توان به ذکر، آداب‌السالکین،

آداب‌الصدیقین، سماعیه، سلسله‌خواجگان، معراج‌العاشقین، سوادالوجه، مرشد‌السالکین، گل‌نوروز، سلسله‌الصدیقین و ... اشاره نمود.

۱-۳. مقامات کاسانی

از میان مریدان بی‌شماری که کاسانی پرورده است برخی آثاری در ذکر مناقب و کرامات وی نوشته‌اند که در زمره «مقامات» جای دارد. موارد زیر اشاره به این آثار دارد.

۱-۳-۱. انیس‌الطالبین

مؤلف اثر قاسم‌بن محمد صفایی کاتب است. او به خواسته حافظ حسین غجدوانی بیانات مخدوم اعظم را به قلم درآورده است. مطالب کتاب در ده باب (به تفکیک نام) تنظیم شده و ذکر سلسله‌خواجگان و احمد کاسانی از باب هفتم به بعد آمده است. این اثر به جهت ارجاعات فراوان شعری و روایی، نثری ادبی دارد. همچنین از منظر تاریخی و اجتماعی به سبب پرداختن به طریقتی صوفیانه و ذکر مناسبات آن حائز اهمیت است.

۱-۳-۲. جامع‌المقامات

کتاب جامع‌المقامات نوشته ابوالبقا بن خواجه بهاء‌الدین، نواده کاسانی است. مؤلف اثر در نگارش کتاب خود سه مقام دیگر را پیش روی داشته است. محتوای کتاب در سه بخش «ذکر نسب صوری و معنوی حضرت، ذکر معارف جاری گشته بر زبان حضرت و ذکر آثار الطاف الهی درباره آن حضرت» ارائه شده است (حسینی و بهلول، ۱۴۰۵: ۷). بخش سوم کتاب طولانی‌ترین بخش اثر است که به حکایاتی درباره کاسانی از منظر تاریخ و کرامت می‌پردازد.

کتاب از جایگاه زبانی به سبب کاربرد واژگان فرارودی و از منظر عرفانی، تاریخی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی به جهت اشاره به مباحثی چون مرتبت کاسانی و کرامات او، ذکر روابط اجتماعی مخدوم اعظم با عرفا و تعاملات سیاسی او با شاهان و ... حائز اهمیت است.

۳-۳-۱. مناقب (مقامات) مخدوم اعظم

این اثر نوشته حافظ ابراهیم است. به نقل از مؤلف *نسمات‌القدس* او از استاد خود -حافظ- حسین- اوصاف مولانا خواجگی را شنوده و در نتیجه ملازمت با مخدوم اعظم «بعضی کرامات و کلمات و حالات ایشان را به قید کتابت کشیده» (جهان‌ملک، ۱۳۷۴: ۲۹۵). دست نگارندگان این مقاله از نسخ موجود از این کتاب خالی است فلذا نوشتن در باب آن مقدور نیست.

۴-۳-۱. سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین

در این مقاله به تفصیل به معرفی این کتاب می‌پردازیم.

۲. پیشینه و روش پژوهش

تاکنون پژوهشی درباره کتاب *سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین* انجام نیافته و تنها در برخی کتب شرح مختصری از احوالات مؤلف آن آمده است. کتاب سیه بر سفید (نوشاهی، ۱۳۹۰) و *نسمات‌القدس من حدائق‌الانس* (جهان‌ملک، ۱۳۷۴) از جمله این آثارند.

دیگر منابع موجود در این حوزه تنها به زندگانی کاسانی و تألیفات وی پرداخته‌اند. کتب کاسانی و مقامات او که بدان اشاره رفت در این طبقه‌اند. در کنار این موارد مقالات و پایان‌نامه‌هایی چون «گل نوروژ» (پژوهنده، ۱۳۷۷)، «تشریح ذکر از دیدگاه امام خمینی (ره) و مقایسه آن با دیدگاه خواجه احمد کاسانی به همراه تصحیح رساله در بیان ذکر» (بنی‌طباء، ۱۳۸۸)، «خواجگی کاسانی و آثارش» (بنی‌طباء، ۱۳۸۹)، «خواجه احمد کاسانی؛ دیدگاه‌ها و اصطلاحات عرفانی» (رحمانیان کوشککی، ۱۴۰۰)، «معرفی جلال‌الدین احمد کاسانی و رسائل فارسی و ویژگی‌های سبکی او» (سطانی، ۱۳۹۸)، «شرح احوال خواجگی احمد کاسانی و گذری بر رساله در بیان ذکر» (صادقی، ۱۳۸۹) و «بازخوانی رابطه سیاسی عرفانی بابر گورکانی و احمدخواجگی کاسانی به همراه تصحیح رساله بابریه» (هنری، ۱۳۹۴) قرار دارند.

پژوهش حاضر با رویکرد کیفی و به روش تحلیل محتوا انجام شده است. داده‌های مورد نیاز پژوهش از طریق مطالعه منابع کتابخانه‌ای، بررسی اسناد و متون مرتبط گردآوری شده و سپس مورد تحلیل قرار گرفته‌اند.

۳. بحث و تحلیل

۳-۱. کتاب سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین

۳-۱-۱. مؤلف اثر

دوست محمد فرزند نوروز احمد الکیشی مؤلف کتاب سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین از مریدان نزدیک احمد کاسانی بوده است. منابع تاریخی اطلاعات چندانی درباره‌ی احوالات او ارائه نکرده‌اند؛ با این حال کشمی در نسمات از شخصی با نام «مولانا دوست صحاف» یاد کرده است که با توجه به توصیفاتش که از او بیان شده بی‌گمان نویسنده کتاب حاضر است:

به اصل از اخسیکت است - چون آفتاب ارشاد قطب ربانی حضرت
مولاناخواجگی کاسانی در آن حدود فروزان گشت، مولانادوست برای
اقتباس انوار دوست به ملازمت او شتافت و ملتزم خدمت او شد.
(جهان‌ملک، ۱۳۷۴: ۲۷۷)

اشارات دوست محمد در این کتاب حاکی از همنشینی طولانی وی نزد کاسانی است:

در طریق خدمت و ملازمت و دریافت بندگی آن حضرت - غالباً قریب
بیست و پنج سال، کم یا بیش، والله تعالی أعلم - سرِ ارادت در قدم آن سلطان
طریقت و برهان حقیقت نهادم.

(دوست محمد بن نوروز، ۲۰۶۴۸: ۱۵)

از او دو کتاب دیگر به نام تنبیه‌الضالین و المصلین و سلوک خواجگان نیز در دست است که از کتاب نخست نسخه‌هایی در تاشکند و اسلام‌آباد موجود است. تاریخ وفات مؤلف به سال ۹۷۴ هجری در بلخ بوده است.

۳-۱-۲. ساختار و محتوای متن

کتاب سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین «شمه‌ای از کرامات و ظهورات واقعات و مقامات عیانیه» مولانا خواجگی است که بر هفت قسم طبقه‌بندی شده است:

قسم اول در بیان آنکه ولایت و کرامت چیست و ولی کیست و کرامت ولی معجزه نبی است... قسم دوم در ابتدای حال و غلبات و جذبات آن حضرت... قسم سیم در بیان سلسله حضرت خواجگان... قسم چهارم در بیان مجالس شریف حضرت ایشان و آداب و شرایط آن... قسم پنجم در بیان کرامات و مقامات و احوال و آثار و تصرفات حضرت ایشان... قسم ششم در بیان شفقت و عنایت و تربیت ایشان است به طالبان، در خلأ و ملأ و در سفر و حضر... قسم هفتم در بیان سماع.

(دوست محمد بن نوروز، همان: ۲۳، ۲۵ و ۲۶).

متن اثر ساختار منسجمی ندارد و شرح این عناوین به این ترتیب و توالی در کتاب نیامده است؛ با این حال می‌توان مشخص نمود که سخن از کرامات و مقامات کاسانی و شفقت و عنایت وی نسبت به مریدان (قسم پنجم و ششم) بیشتر در حکایاتی گنجانده شده که بخش اعظم این رساله را در بر می‌گیرد.

آغاز کتاب بر عادت مألوف کتب مشابه با تحمیدیه است؛ مدح خداوند، رسول (ص)، خلفا، اصحاب، علما و مشایخ. ستایش خداوند در خدمت موضوع کتاب قرار می‌گیرد؛ ستایش خدای عارفان. پیش‌درآمد تحمیدیه رسول و ... سخن از فیض رحیمی خداوند بر «ارباب سوابق»، «اولیای عظام» و «اصفیای کرام» است.

مؤلف به مدد شاهدمثال‌ها و ارجاعات فرامتنی به بندها انسجام موضوعی می‌دهد و سپس به مباحثی چون «معرفت»، «قرب»، «خاتمیت»، «شریعت»، «ولایت» و ... می‌پردازد که دیدگاه کاسانی و نقل‌قول‌های او نیز ضمیمه مفاهیم می‌شود. بحث از اصطلاحات عرفانی چون سماع و حال و همچنین توصیف چگونگی غلبات کاسانی و بیان سلسله خواجهگان و مجالس آن نیز در این میان جای می‌گیرد. قریب به دوثلث متن کتاب حکایات است. این حکایت‌ها بیشتر حول محور کرامات و مقامات و تصرفات کاسانی می‌گردد.

۳-۱-۳. وجوه اهمیت متن

کتاب *سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین* به عنوان اثری برآمده از فرهنگ صوفیانه قرن دهم هجری از جنبه‌های مختلف قابل ملاحظه و مطالعه است که در موارد زیر به بخشی از آن پرداخته می‌شود.

۳-۱-۳-۱. ارزش زبانی

وجود کلمات مربوط به حوزه فرارود و بخارا در اثر آن را از جهت پژوهش‌های زبانی حائز اهمیت می‌سازد و به شناخت ساختاری و آوایی زبان در روزگار مؤلف کمک می‌کند. از میان این واژگان می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

ایزار: شلوار (همو، ۶۲۲: ۱۸۵) / برداشتن: تحمل کردن (همو، ۲۰۶۴۸: ۱۴۶ و ۲۳۵) / پایان: پایین (همان: ۱۰۸) / پلغده: گندیده و فاسدشده (همان: ۶۶) / پینکی‌رفتن: چرت‌زدن و خوابیدن (همان: ۹۷) / تالان: غارت و چپاول (همان: ۱۰۷ و ۱۳۱) / تنگه: سکه، پول فلزی (همان: ۲۶۲) / توقوم: پالان (همو، ۶۲۲: ۱۸۴) / تیرماه: فصل پاییز (همو، ۲۰۶۴۸: ۱۵۰ و ۱۷۴) / جان‌فگار: جان‌فرسا (همان: ۷۹) / جری: پستی، پرتگاه (همان: ۲۰۱) / جغرات: ماست (همان: ۱۵۹ و ۲۷۷) / جُواری: ذرت (همو، ۶۲۲: ۲۲۲) / چاشت: خوراک بین‌پگاه و پیشین (همو، ۲۰۶۴۸: ۳۸، ۱۰۷ و ۱۳۷ و ...) / چکمن: جامه مخصوص که اغلب از ماهوت است (همان: ۱۴۲ و ۲۰۹) / خط: نامه (همان: ۱۳۱، ۱۶۴ و ۱۷۱ و ...) / خمبه: خزینه حمام، زغال‌دان (همان: ۱۰۸) / دامنه: بیماری حصبه (همان: ۱۵۸) / زغاره: نوعی نان ارزان قیمت که از آرد

ذرت تهیه می‌کنند (همان: ۱۷۴) / زینه: پله (۲۹۰) / سرتراش: آرایشگر (همان: ۱۵۷، ۱۶۸ و ۱۹۴) / سرکا: سرکه (همان: ۸۷) / شتالنگ: استخوان قوزک پا (همان: ۲۳۱) / طوی: جشن و مهمانی (همان: ۲۵۱ و ۲۵۷) / فراشترک‌خانه: لائۀ پرستو (همان: ۲۹۷) / فوطه: دستار که بر کمر بندند (همان: ۱۱۷، ۲۳۱ و ۲۷۱) / قبرغه: دنده (همان: ۲۶۳) / قمیز: شیر اسب (همان: ۱۹۱) / کاواکی: فرورفتگی، شکاف (همان: ۳۴ و ۴۱) / کلان: بزرگ (همان: ۴۷، ۲۳۳، ۲۱۹ و...) / کول: دریاچه، تالاب و آبگیر (همان: ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۱۹ و ۲۴۷) / کییانیدن: ترساندن (همان: ۱۲۳) / مایان: جمع ما (همان: ۳۱، ۳۶، ۹۸ و ...) / منه: چانه، فک (همان: ۲۴۴ و ۲۹۸) و ...

برخی از این کلمات به صورت‌های دیگری در حوزه فرارود به کار می‌رفته است: پینک = پنک / تیرماه = تیره ماه / سرکا = سیرکا / فراشترک = فراشتروک، فراشتروک / قبرغه = قبورغه و... (ر. ک: رواقی، ۱۳۸۳: ۴۰۳-۴۴۰).

فراتر از واژگان مذکور برخی مختصات صوتی لهجۀ بخارایی نیز در کتاب مشهود است (ر. ک: رجایی، ۱۳۷۵: ۴۲-۹۰):

- ابدال کسره به ضمه که مربوط به «بایی» است که در اول افعال می‌آید و در لهجۀ بخارایی بر خلاف فارسی مضموم تلفظ می‌شود:

به چشم تحقیق و انصاف بوبیند

(دوست محمدبن نوروز، همان: ۱۴)

- ابدال ضمه به واو اشباعی که در لهجۀ بخارایی این نوع ابدال بسیار است:

خورد = خرد (همان: ۱۰۴)

دوکان = دکان (همان: ۱۴۱) و...

در متن کتاب با برخی ترکیبات اسمی و فعلی مواجهیم که در متون مشابه به کار رفته است. ترکیباتی چون: کاواکی شب (همان: ۳۴) / هرچگاهی (همان: ۵۴ و...) / هم‌پیرگی (همان: ۱۹۵ و ۲۶۸ و...) / انگیزکاری کردن (همان: ۴۱، ۴۴، ۱۵۲ و...) / موی جنبیدن (همان: ۳۰) / هی زدن (همان: ۳۶ و ۱۱۱ و...) / نیازپاشی (همان: ۱۰۰ و ۱۱۵) و ... کاربرد معدود جملات و لغات ترکی به کار رفته در اثر نیز از منظر زبانی قابل توجه است:

اشارت به سلطان سعیدخان کرد که اول او جکی باش دور

(همان: ۱۰۲).

۳-۱-۲-۳. ارزش ادبی

کتاب *سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین* از گونه ادبی مقامات است. این نوع ادبی یکی از گونه‌های مهم نثر عرفانی است که از گذشته تا به امروز مورد توجه صوفیان بوده و صدها کتاب در شرح کرامات و مقامات پیران صوفیه در این حوزه نوشته شده است. در این کتاب مؤلف به تفصیل، جزئیات زندگی کاسانی و احوال و افکار او را شرح می‌دهد، چهره معنوی و دنیوی‌اش را آشکار می‌سازد و با شیفتگی بسیار درباره او می‌نویسد. بلاغت کلام متن جایگاه و ارزش ادبی آن را مسجل می‌سازد. این بلاغت در بهره‌گیری از صناعات ادبی نمود می‌یابد. نویسنده با بهره‌گیری از سجع به غنای موسیقی لفظی کلام می‌افزاید. نمونه‌های تمثیل، استعاره، تشبیه و ... نیز در اثر بی‌شمارند. تمثیل‌های متنی در خدمت بیان مفاهیم عرفانی و معرفتی‌اند. این موارد اغلب در ارجاعات برون‌متنی مؤلف دیده می‌شود. تمثیل مقناطیس و آهن در بحث از انتظام سلسله مریدی و مرادی و یا تشبیه مرید به بیضه‌ای که استعداد طیریت و کمال در او موجود است نمودهایی از این دست‌اند. در مواردی دیگر تصرفات ذهنی به مدد خیال‌انگیزی‌های ادبی متنی مصور را خلق می‌کند؛ تصویرسازی نتایج اعمال عبادی بندگان در هیئت جانوران نمونه‌ای از این موارد است (ر. ک: دوست‌محمد بن نوروز، همان: ۷۲).

کتاب حاضر گنجینه‌ای از اشعار شاعران پارسی چون مولانا، جامی، عطار، قاسم انوار، حافظ، سعدی، کمال خجندی، نظامی، اثیرالدین اخسیکتی، خیالی بخارایی، امیرحسینی هروی و... است. ارجاعات شعری به چند شاعر نخست بیش از دیگران است. التفات مؤلف به این امر بی‌تأثیر از تلمذ او نزد کاسانی و عنایت مخدوم اعظم به این شعرا نبوده و به گونه‌ای پیوند با آداب اجتماعی طریقت خواجگان داشته است:

«بعد از فراغ اشراق و استخاره، مثنوی حضرت مولانای رومی و دیوان سید قاسم انوار می‌فرمودند که بخوانند... سخن این دو بزرگوار به طریق مستشهد به طریق موافق احوال و اقوال آن حضرت می‌برآمد...»

(همان: ۳۸)

از جهتی دیگر دوست محمد در ارجاعات به اقوال کاسانی در اغلب موارد وفادار به متن آثار او بوده و همین تضمین‌های متنی سبب شده که اشعار مذکور در اثر او و آثار کاسانی تا حدود بسیار زیادی مشابه باشد (ر. ک: همان: ۶۹ و بنی‌طبا، ۱۳۸۸: ۱۰۰ و ۱۰۱) ارجاعات شعری از مولانا در کتاب حاضر مکرر است. بیت زیر از مولوی از جمله ابیات محبوب دوست محمد است که در شرح مفاهیم آغازین کتاب و در برخی حکایت‌ها از آن بهره گرفته است:

بی عنایات حق و خاصان حق

گر ملک باشد سیاهستش ورق

(دوست محمد بن نوروز، همان: ۵۰)

ذکر اشعار جامی در این اثر -همچون آثار دیگر این طریقت- به سبب تعاملات او با بزرگان نقشبندیه و خواجگان بوده است. جامی در خدمت سعدالدین کاشغری از مشایخ بزرگ طریقت روزگار گذرانده و پس از او رشته ارادت عبیدالله احرار بر گردن داشته است (ر. ک: صفاء، ۱۳۸۹: ۳۵۱). در کنار استنادات بی‌شمار شعری از جامی ذکر ارادت

او به سلسله نقشبندیه در بیت زیر از قلم مؤلف دور نمانده که آن را پایان‌بخش بحث تبارشناسی سلسله خواجه‌گان قرار داده است:

تا بد این سلسله نگسسته باد گردن ایام بدین بسته باد
(دوست محمد بن نوروز، همان: ۲۹)

در مواردی از ارجاعات شعری با گونه‌ای از تصرفات ادبی روبه‌رو هستیم که متن اثر را از منظر بررسی‌های انتقادی در باب بازآفرینی‌های بینامتنی مورد توجه قرار می‌دهد:

سلسله خواجه‌گان حلقه دام بلاست هر که در این حلقه نیست غافل ازین ماجراست
(همان: ۲۸)

این شاهد مثال جاری در طریقت خواجه‌گان که دخل و تصرفی در بیت سعدی است^۱ مؤلف را در بازتولید معنای مورد نظرش پس از بحث از انساب این سلسله یاری رسانده است.

۳-۱-۳. ارزش تاریخی

پرداختن به چهره‌ای بانفوذ در تاریخ عرفان و معرفی طریقتی صوفیانه، کتاب حاضر را از جهت تاریخی حائز اهمیت می‌سازد. اطلاعات تاریخی نسخه در تبارشناسی سلسله خواجه‌گان، معرفی کاسانی، خاندان او و وقایع زندگی‌اش خلاصه می‌شود.

۳-۱-۳-۱. شرح سلسله‌خواجگان

یکی از هفت قسمی که مؤلف آن را سنگ‌بنای تألیف کتاب خویش قرار داده، ذکر سلسله‌خواجگان است. سخن او از سیر نسبی و تبارشناسی این طریقت شرحی است بر اثبات جامعیت این سلسله:

این طریقه شریفه را که نسخه‌جامعه گفته‌اند به جهت آن است که این بزرگواران را در تصوف نسبت به پنج‌وجه درست می‌شود: یکی از امام جعفر صادق تا حضرت صدیق اکبر. دوم از سلطان بایزید بسطامی تا حضرت امیرالمؤمنین علی. و سیوم از حضرت خواجه خضر... تا خواجه جهان... چهارم از شیخ جنید تا حضرت امیرالمؤمنین علی... پنجم به حضرت اویس قرنی درست می‌شود.

(همان: ۲۶ ب)

ذکر نام علی (ع) در این انساب بیشتر بدان جهت است که پیران نقشبندی و خواجگان برای بهره‌گیری از برکت نام آن حضرت (ع) در این سلسله‌بندی، سند خرقة خود را به ایشان می‌رساندند با اینکه بیشتر علاقه‌مند بوده‌اند سلسله خود را از طریق ابوبکر به پیامبر برسانند (ر. ک: حسینی، ۱۴۰۱: ۷۲). سخن از علی (ع) در شرح تبار خواجگان منحصر به این بند نمی‌شود. در بخشی دیگر از متن زنجیره‌ای ترسیم می‌شود که نسب این سلسله - پیش از امام جعفر صادق (ع) - در شاخه‌ای سیر معنوی (مشهور به سلسله‌الذهب) را پیش گرفته و در شاخه دیگر همان سیر منقول متدوال تعلیمی (شاخه بکری) را داشته است. این زنجیره به صورت نمودار (۱) است.

نمودار ۱. زنجیرهٔ انساب سلسلهٔ خواجگان در کتاب *سلسلهٔ الصدیقین و انیس‌العاشقین*

پیغامبر (ص)		پیغامبر (ص)
امیرالمؤمنین علی		ابوبکر صدیق
حضرت سیدالشهداء		سلمان فارسی
حضرت امام زین‌العابدین		قاسم‌بن محمد ابی بکر
حضرت امام محمدباقر		
	امام جعفر صادق (ع)	
	بایزید بسطامی	
	ابوالقاسم کرکانی	
	ابوعلی فارمدی طوسی	
	ابویوسف همدانی	
	عبدالخالق غجدوانی	
	عارف ریوگری	
	خواجه علی رامیتنی	
	خواجه محمد بابای سمّاسی	
	امیر کلال	
	خواجه بهاء الحق و الدین	
	مولانا یعقوب چرخ‌چی	
	خواجه احرار	
	مولانا محمد قاضی	
	مولانا خواجگی احمد کاسانی	
	دوست محمد فالیزکار	

کاسانی در کتاب *رسالة الصدیقین* خود تنها اشاره به شاخهٔ بکری سلسله دارد و مقصود او از سلسله‌الذهب «نه سلسله‌ای خاص از سلاسل خواجگان بلکه کلیت سنت خواجگان است» (آرامجو، ۱۳۹۹: ۱۶؛ ر. ک: کاسانی، *سلسلهٔ الصدیقین*: ۸۱). او در متن کتاب خود آورده است:

و نسخه‌ی جامعه است مر طرق جمیع اولیا را و مسماست به سلسله‌الذهب
لنفاسته و شرفه... شرف و نفاسه او از آن جهت است که هر چه در کلام‌الله
است درین نسبت شریف هست و هر چه درین نسبت شریف است در گنجینه
سینه این طایفه است.

(کاسانی، همان: ۸۳)

بخش ابتدایی این سخن در کتاب حاضر نیز موجود است؛ با این تفاوت که مؤلف در
کنار شاخه‌ی بکری قائل بدین سلسله معنوی نیز بوده است.
دوست محمد از هر دو شاخه با عنوان سیر «تلقینی» یاد کرده است. تلقین ذکر که یکی
از اصول طریقتی سلسله‌ی خواجهگان است در بحث از یکی از نسب‌های پنج‌گانه‌ای که او
برشمرده است در قالب حکایتی بیان می‌شود. او در ذکر انساب از «حضرت خواجه خضر
-زاده الله تع- تا خواجه جهان» این چنین می‌نویسد:

از حضرت خواجه جهان منقول است که در حین تحصیل علم صوری، به
این آیت که: ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً [اعراف / ۵۵] رسیدند. از استاد خود
پرسیدند که: «حق... ما را بدین ذکر امر کرده چگونه باشد؟» ایشان گفتند
که: «این علم لدنی است. اگر حضرت حق... خواسته باشد یکی از اولیا را
به جهت تلقین آن به شما خواهد رسانید تا این معنی از باطن شریف او به
شما برسد.» بعد از چند گاه آن حضرت روزی بر کناره‌ی حوضی که حالا
مزار متبرک ایشان است، نشسته بودند که ناگاه حضرت خواجه خضر...
آمدند و فرمودند که: «فرزند عبدالخالق برهنه شو و در این حوض در آی و
غوطه خور و به حبسِ نفس، سه بار کلمه «لا اله الا الله» را تکرار کن و بیرون
آی.» آن حضرت چنین کردند. اسرار این آیت بر ایشان منکشف شد و به
علم لدنی مشرف گشتند.

(دوست محمد بن نوروز، همان: ۲۶)

مشابه این حکایت در *انیس الطالبین و عدة السالکین* صلاح بن مبارک بخاری، *مسلك العارفين* محمد اسعد بخاری و *رشحات عين الحيات* واعظ کاشفی ذکر شده است. در واقع این نقل قول تجمیعی از آن حکایات است (ر. ک: بخاری، ۱۳۸۳: ۱۳۴-۱۳۵، واعظ کاشفی، ۱۳۵۶، ج ۱: ۳۵، محمد بن اسعد بخاری، *مسلك العارفين*: ۶۰ الف - ۶۱ ب). در سخن از سلسله خواجگان ذکر خاندان کاسانی نیز اهمیت می یابد. دوست محمد در اثر خویش به جزئیات شجره ای از خانواده مولانا خواجگی ارائه می دهد (ر. ک دوست محمد بن نوروز، همان: ۴۷). این استناد تاریخی از آن جهت اهمیت می یابد که نام فرزندان کاسانی و به عبارتی جانشینان معنوی او را در این تبار روشن می کند (ر. ک بنی طبّا، ۱۳۸۸: ۲۴).

۳-۱-۳-۲. وقایع تاریخی

یکی از پایه های شکل گیری کتاب *سلسلة الصديقيين و انيس العاشقين* درخواست کاسانی از دوست محمد برای ثبت وقایعی تاریخی است که خود در آن حضور داشته است. این وقایع شامل رویارویی شیخ با مغولان در کاسان و مدد رساندن او به پادشاه بابر و عییدالله خان در مقابله با مخالفان است (ر. ک: دوست محمد بن نوروز، همان: ۱۶). حضور کاسانی در این وقایع هر چند رنگ و بوی کرامات دارد، اما بافت تاریخی حکایات و ذکر نام شاهانی که کاسانی با آنان پیوند برقرار کرده است متن اثر را از منظر بررسی های تاریخی حائز اهمیت می سازد.

یکی دیگر از اشارات کتاب در این بخش، تاریخ وفات کاسانی است که با بیتی متداول در آثار این طریقت به آن اشاره شده است:

تاریخ وفات حضرت قطب زمان از نهصد و پنجاه یکی کم میدان
(دوست محمد بن نوروز، همان: ۲۸)

توضیحات دیگر اثر درباره وفات شیخ در پرده کرامات و در قالب حکایات مطرح می شود. مواردی چون وجود اثر حیات در کاسانی حتی پس از مرگ (همان: ۴۳، ۴۵ و

(۴۶)، تشییع جنازه او توسط پیامبر (همان: ۴۶)، گور کاو او که از رجال‌الله بود (همان: ۴۶) و

۳-۱-۳-۳. چهره کاسانی در کتاب سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین

تصاویری که اثر از کاسانی به ما می‌شناساند مواردی است که از خلال حکایات شکل می‌گیرد. این نقل‌قول‌ها که بیشتر لوای کرامات بر خود پیچیده همچون سایر کتب مقامات بر جنبه‌های معنوی و روحانی شیخ تأکید دارد. مواردی چون اشراف بر ضمائر (همان: ۱۲۴، ۱۳۰، ۱۷۳، ۱۹۰ و...)، زنده کردن اموات (همان: ۲۱۶)، شفای بیماران (همان: ۱۱۸، ۱۳۳، ۱۴۸، ۱۵۰ و...)، پیشگویی وقایع (همان: ۱۰۱، ۱۰۷، ۱۴۷)، ارتباط با انبیا و اولیا (همان: ۱۰۱، ۱۰۶، ۱۰۸، ۱۲۵، ۱۲۶ و...)، طی‌الارض (همان: ۱۱۱، ۲۹۲)، حضور روحانی برای گره‌گشایی از امور (همان: ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۴۶، ۱۴۹ و...)، تمثیل در صورت دیگر (همان: ۱۳۰، ۲۴۰، ۲۴۱ و...)، مستجاب‌الدعوه بودن (همان: ۱۷۶، ۱۷۷، ۲۰۰، ۲۰۱ و...) و فارغ از این تعاریف کتاب حاضر به ساحات دیگری از شخصیت کاسانی می‌پردازد که در پیوند با جنبه تاریخی شخصیت او حائز اهمیت است:

۳-۱-۳-۴. بدعت در طریقت

احمد کاسانی در طریقت خویش به سبب بدعت‌گذاری‌هایی که داشته همواره مورد اعتراض معتقدان نقشبندیه و مریدان خویش بوده است. آنان بر این باور بوده‌اند که «او طریق خواجهگان را تغییر داده است» (صفایی کاتب، انیس‌الطالبین: ۲۳۹). متن اثر به تناسب این وجهه از شخصیت کاسانی را روشن ساخته است. اربعین نشستن، استغفار جهر، سر برهنه ساختن، گزاردن نماز تهجد به جماعت و سماع از جمله مواردی است که در اثر بدان پرداخته شده است. مخدوم اعظمی که دوست محمد توصیف می‌کند، شیخی است که در پس هر طعنه اهل طریقت توجیهی برای بدعت‌گذاری‌های خویش می‌یابد و با ارجاع به اعمال بزرگان دینی بدان مشروعیت می‌بخشد؛ ذکر روایتی از سر برهنه ساختن رسول (ص) و اهل بیت برای استغاثه نزد خدا نمونه‌ای از این دست است (ر. ک: دوست محمد بن نوروز، همان: ۹۵).

۳-۱-۳-۳-۵. اباحه‌گری دینی

در اصطلاح تصوف، اباحیه کسانی هستند که «خود را مقید به قیود و ظایف شریعت نمی‌دانند و گویند: تقید به احکام شریعت از وظائف عوام‌الناس است نه اهل حقیقت» (سجادی: ۱۳۷۰: ۴۷). تصویر حکایات و نقل قول‌ها از کاسانی تصویر شیخی است که التزامی به احکام فقهی اسلامی نداشته و با دید تسامح بدان می‌نگرد. حلال دانستن مال دزدی و لقمه حرامی که نذر شیخ بوده است (ر.ک: دوست محمد بن نوروز، همان: ۲۳۲ و ۲۳۷) مباح دیدن شرب خمر برای این طایفه (همان: ۲۴۶)، جایز دانستن تعدد زوجات بیش از حد مقرر شرعی (همان: ۲۷۶) و عدم توجه به احکام شرعی نماز (همان: ۲۸۲) نمونه‌هایی از این مواردند.

این ویژگی افزون بر بُعد فقهی از منظر اجتماعی نیز اهمیت دارد؛ زیرا به یکی از کانون‌های منازعه میان شیخ و منتقدان او تبدیل شده است؛ در روایتی کاسانی بر خلاف مذهب ابوحنیفه در هر چهار تکبیر نماز میت ارسال (رها کردن دست‌ها در کنار بدن هنگام نماز) می‌کند و همین امر زمینه‌ساز گفت‌وگو میان او و علما است (ر.ک: همان: ۱۲۳).

۳-۱-۳-۳-۶. ارادت به علی (ع) و جانبداری از تشیع

روایات و نقل قول‌های مریدان و درویشان - هر چند در لوای کرامات - شیخ را به عنوان فردی ارادتمند به تشیع و پیرو علی (ع) تصویر می‌کند. در نقل قولی کاسانی در رکاب امیرالمؤمنین در نواحی سمرقند حضور دارد (همان: ۱۲۶) و در روایتی دیگر او با ارجاع به شیوه علی (ع) در ختم قرآن اعمال این طایفه را در امتداد سنت اهل بیت می‌داند و بدان مشروعیت می‌بخشد:

می‌فرمودند که شخصی که به یک نفس، کلمه «لا اله الا الله» را هزاربار تواند گفت از او هیچ محال نیست ... نشنیده‌ای که حضرت امیرالمؤمنین علی... در هنگام سواری تا پای از این رکاب به رکاب دیگر می‌رسانیده‌اند، کلام الله را به تمام ختم می‌کرده‌اند.

(همان: ۱۸۴)

علاوه بر این، نقل‌هایی حاکی از آن است که شیخ به عنوان حامی سنت شیعی در تقابل با ساختار حاکمیت قرار می‌گیرد. در روایتی او با کنش معنوی خویش زمینه‌رهای مریدانی را که به اتهام نقل روایات شیعی در بند هستند، فراهم می‌سازد (ر. ک: همان: ۱۸۵).

۳-۱-۳-۴. ارزش اجتماعی

کتاب سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین آینه‌ای است از طریقت و جامعه‌ای صوفیانه. آنچه در این بخش پررنگ می‌شود آداب این سلسله و تعاملات اجتماعی کاسانی است.

۳-۱-۳-۱. آداب اجتماعی

آداب اجتماعی هر سلسله از مهم‌ترین مؤلفه‌های ارزش اجتماعی است که نقشی مهم و اساسی در معرفی طریقت و آشکار ساختن روابط میان اعضای آن دارد. رعایت این آداب توسط مریدان نشان‌دهنده پایبندی فرد به آن نظام ارزشی است. آدابی چون صحبت به اجتماع، سماع، اربعین نشستن، احیا داشتن اوقات با مریدان و ... همگی از بافتی اجتماعی در متن کتاب حکایت دارد.

۳-۱-۳-۲. صحبت

«صحبت در میان نقشبندیه بجز در معنی ملازمت و همراهی، بیشتر به معنی هم‌صحبتی، مجالست و همنشینی است» (حسینی، ۱۴۰۲: ۵۰). بیشترین کاربرد کلمه صحبت در کتاب حاضر مربوط به توضیحات مؤلف از مجالس کاسانی است که مفهومی اعم از همنشینی داشته و آداب جمعی شیخ با مریدان پس از نماز و یا اعمال شرعی را نیز شامل می‌شده که از آن با عنوان «طریقه صحبت پس از نماز» یاد می‌شود. «صحبت به تمکین» که خود لفظی مکرر در متن است، در دل این آداب جای داشته است. جدول (۱) تصویر کامل‌تری از این اعمال ارائه می‌دهد.

جدول ۱. طریقه صحبت پس از نماز

طریقه صحبت بعد از نماز تهجد	طریقه صحبت بعد از نماز عصر	طریقه صحبت بعد از نماز شام	طریقه صحبت بعد از نماز خفتن
صحبت به طریق تمکین (دوست محمد بن نوروز، همان: ۳۶)	قرائت سوره عم، یک والعصر، یک إذا جاء، یازده اخلاص (همان: ۲۹)	قرائت إذا وقعت و طه (همان: ۳۰)	مبالغه در احیای شب (همان: ۳۰)
خوانش اشعار: مثنوی، رباعی و... (همان: ۳۷)	خواندن قرآن به آواز خوب (همان: ۲۹)	احیا تا خفتن (همان: ۳۰)	طهارت (همان: ۳۲)
احیا داشتن تا نماز بامداد با قرآن (همان: ۳۷)	هفتاد مرتبه استغفار به آواز حزین لطیف و به گریه و ناله و تأثر مریدان (همان: ۲۹)		چهارصد صلوات (همان: ۳۲)
گزاردن نماز بامداد و قرائت یس و نعت خوانی حافظان و خوانش اشعار (همان: ۳۷ و ۳۸)	صحبت به تمکین بعد استغفار «چنان که مویی بر اعضای اهل صحبت نمی جنبید» (همان: ۳۰)		صد بار استغفار به گریه و سوز (همان: ۳۳ ب)
گزاردن دو رکعت نماز اشراق (همان: ۳۸)			دوازده رکعت نماز تهجد به شش سلام و دو رکعت نشسته (همان: ۳۳)
گزاردن دو رکعت نماز استخاره (همان: ۳۸)			قرائت آیت الکرسی و آمن الرسول و طه و یس و حم دخان و سه بار اخلاص (همان: ۳۴) و اهتمام به صلوات خمس (همان: ۳۵)
استخاره مثنوی و دیوان قاسم انوار تا وقت چاشت (همان: ۳۸)			
دوازده رکعت نماز چاشت (همان: ۳۸)			
خوانش ابیات و سماع (همان: ۳۹)			

۳-۱-۳-۴-۳. سماع

تصویری که کتاب از سماع ارائه می‌دهد کنشی فردی نیست بلکه آیینی اجتماعی است که سبب انسجام سلسله و هویت بخشی به آن است. در این تصویر سماع هنجاری پذیرفته شده و محصور در جامعه مورد بحث مؤلف است که به حفظ نظم اخلاقی و معنوی آن اجتماع یاری می‌رساند؛ «وضع سازها و الحان طیبه» بدین طایفه نسبت داده می‌شود (ر. ک: همان: ۵۱) و فواید استماع اصوات طیبه برای جماعت عارفان رفع «کلالت و ملالت» از قلوب و نفوس ایشان و برخاستن «وقفات و حجبات» مسیر سلوک است (همان: ۵۳).

در بخش‌هایی از کتاب از سماع به عنوان بدعتی اجتماعی که محل منازعه بزرگان و علما است، یاد می‌شود. در این تعریف، متن اثر با استناد به اقوال کاسانی سماع را همچون سنجه‌ای اجتماعی می‌داند که سره و ناسره را از یکدیگر تمیز می‌دهد:

«علما را خلاف است اندر سماع که حرام است یا حلال.... السماع اهل
لأهل الله؛ یعنی ترقیات است مر اهل الله را. و زهر قاتل است بر غیر ایشان؛
یعنی بر فساق و فجار»

(دوست محمد بن نوروز، همان: ۵۴ و ۵۸).

۳-۱-۳-۴-۴. ماجرا

«در اصطلاح صوفیه ماجرا و ماجرا گفتن، بازخواست از درویشی است که ترک ادبی نسبت به پیر یا درویش دیگر از او سرزده و او در حضور پیر باید خطای خود بپذیرد و عذرخواهی کند» (سرمدی و نقدی، ۱۴۰۳: ۷ و ر. ک: استعلامی، ۱۳۹۸: ۵۸۹). آداب ماجرا در خانقاه‌ها و مجامع صوفیانه یکسان نبوده است. یکی از این آداب که کتاب حاضر به آن پرداخته «سر برهنه کردن» و طلب استغفار و توسل به شیخ است. در تصویری که حکایات به ما می‌دهد این ترک ادب همواره نسبت به شخص پیر صورت گرفته است و آداب آن محدود به طبقه اجتماعی خاصی نبوده و چه شاه و چه جماعت صوفیان حاضر در مجالس کاسانی مقید به انجام آن بوده‌اند با این تفاوت که عذر تقصیر برای شاه در

مواردی به واسطه و با شفاعت جماعتی از بزرگان صورت می‌پذیرفته است؛ طلب تقصیر جانی بیگ سلطان توسط اکابر غجدوان نزد شیخ، شاهی از این ماجراست (ر. ک: دوست- محمد بن نوروز، همان: ۱۲۰).

۳-۱-۳-۵. اربعین نشستن

اربعین نشستن یا چله‌نشینی «یکی از رسوم اهل سیر و سلوک است که با رعایت آداب خاصی چهل روز به ریاضت می‌پردازند» (سجادی، ۱۳۷۰: ۳۰۵). این امر نزد صوفیان شرایطی دارد مانند دور بودن خلوت‌خانه از خلق، کم سخن گفتن، دور کردن بقیه از خود و با این حال تصویری که متن از اربعین نشستن شیخ به ما ارائه می‌دهد آدابی اجتماعی است؛ چله‌نشینی در جماعت‌خانه صورت می‌پذیرفته است، مریدان حاضر بوده و شیخ نیز صحبت به جماعت و به طریق تمکین می‌کرده‌اند (ر. ک: دوست محمد بن نوروز، همان: ۹۳ و ۹۴). همچنین این آداب به عنوان کنشی بدعت آمیز و محل اختلاف و گفت‌وگو در کتاب حاضر نیز قابل توجه است (همان).

۳-۳-۳-۶. ذکر جهر

«اکثر طریقت‌های صوفیانه از اشکال مختلف ذکر جهری استفاده می‌کنند ... روش‌های مربوط به این ذکر از طرف بیشتر طریقت‌های صوفیانه نماد این حقیقت‌اند که مؤمنان برای فرو نرفتن در باتلاق بدن باید از ابزار همین بدن استفاده کنند» (الگار، ۱۳۹۸: ۸۸). محمود انجیر فغنوی نخستین بار ذکر جهر را در طریقت خواجگان آغاز کرده است (ر. ک: حسینی و علیزاده، ۱۴۰۱: ۶۹). ترکیباتی که متن اثر به کار می‌برد «ذکر علانیه» (دوست محمد بن نوروز، همان: ۹۴)، «استغفار جهر» (همان: ۹۵) و «تکبیر جهر» (همان: ۱۲۷) است. کتاب حاضر با ارجاع به اقوال خواجیه محمود و کاسانی این نوع ذکر را نه کنشی فردی، بلکه آدابی متعلق به اجتماع خواجگان برمی‌شمرد:

می‌فرمودند که مردمی که طریق حضرت خواجگان را ... منحصر در طور
اخفا دانسته‌اند، غلط عظیم کرده‌اند و خود را در مهلکه انداخته‌اند ... طریقه
خواجه‌ها این بوده که در حالت نزع اسم ذات را جهر می‌کرده‌اند.
(همان: ۹۴ و ۹۶)

«به گواهی، همه سلسله‌های طریقت‌های صوفیانه هر دو روش جهری و خفی ذکر در
نهایت ریشه در آموزه‌های پیامبر(ص) دارد» (الگار، همان: ۹۰). مؤلف اثر نیز
مشروعیت بخشی به این شیوه ذکر را با ارجاع به حکایتی از «تکبیر جهر گفتن» پیامبر نزد
قبور پیش چشم داشته است (ر. ک: دوست محمد بن نوروز، همان: ۱۲۷).

۳-۱-۳-۴. ۷-۴-۳-۱. ایثار کردن

ایثار در اصطلاح تصوف «برگزیدن غیر بر خود؛ یعنی به رغم نیاز به چیزی دیگران را بر
خود بدان چیز مقدم داشتن» است (سجادی، ۱۳۷۰: ۱۷۰). نزد عارفان این فعل از اخلاق
پسندیده به شمار رفته و برای آن درجاتی برشمرده‌اند (ر. ک: همان). در کتاب حاضر ایثار
آدابی اجتماعی است که شیخ و مریدان جهت دفع قبض، فتور و یا بستگی در مجلس انجام
می‌داده‌اند (ر. ک: دوست محمد بن نوروز، همان: ۲۶۰).

۳-۱-۳-۵. تعاملات اجتماعی

۳-۱-۳-۵-۱. ارتباط با مریدان

چهره‌ای که کتاب سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین از همنشینی کاسانی با مریدانش
می‌دهد، متن حاضر را به منبعی برای شناخت این نوع تعاملات اجتماعی بدل می‌سازد. در
غالب روایات و نقل‌قول‌ها، کاسانی رهبری معنوی معرفی می‌شود که مشفقانه با مریدان
خویش برخورد می‌کند، از خطای آنان درمی‌گذرد و به بازگشت از گناه هدایتشان می‌کند.
در این تعریف مولانا خواجگی، شیخی است که نقش بسزایی در حفظ نظم اخلاقی و
معنوی جامعه ایفا می‌کند (ر. ک: همان: ۲۸).

تصاویر دیگری که متن از کاسانی به دست می‌دهد، رهبری اجتماعی است که در شکل‌گیری کانون‌های جمعی مریدان - مجالس پرشور - نقش کلیدی ایفا می‌کند. در این تعریف او خط‌مشی‌های اخلاقی و باورهای مشخصی دارد که شکل هنجارهای اجتماعی را تعیین می‌کند و عدول از این باورها واکنش‌های قهری وی را در پی دارد:

نقل کرد درویشی که ... مرا ... هوای نفس از ملازمت آن حضرت بیرون آورده، به جانب مقصود مجازی برده ... بعد از زمانی به ملازمت آن حضرت شتافتم ... آن حضرت گفتند که آری. از پی نفس و طبیعت رفتن در طریق اهل سلوک کفر است. ... و به قهر و غضب هرچه تمام‌تر به حرم خود درآمدند

(همان: ۱۲۴).

۳-۱-۳-۲. ارتباط با شاهان و امرا

ساحت دیگری از متن که مرز میان ارزش اجتماعی و تاریخی در آن باریک است، روابط کاسانی با بزرگان و پادشاهان است. پس از حمله مغول، گروه‌های مختلفی از صوفیه در آسیای مرکزی با حاکمان ارتباط نزدیکی داشتند. این ارتباط بعضاً شامل تألیف رساله‌هایی با اهداف تعلیمی نیز بوده است. «از میان سلسله‌های صوفیه، نقشبندیه رابطه‌ای تنگاتنگ با تیموریان و ازبکان داشته‌اند» (هنری، ۱۳۹۴: ۱). احمد کاسانی یکی از این افراد است. ارتباط مؤثر با سلاطین برای مولانا خواجگی، توفیقی بوده است تا عقاید خود را شرح و بسط دهد. او به تناسب در آثار خود از این ارتباط و اهمیت آن پرده برداشته است:

«این طایفه علیه وقتی ورزش نسبت شریف و ترویج آن می‌توانند کرد که پادشاهان زمان ایشان مخلص و معتقد ایشان [و] طریقه ایشان باشند»
(کاسانی، تنبیه السلاطین: ۲۵۶).

ذکر نام امرای عصر کاسانی و تعاملات اجتماعی مولانا خواجگی با آنان در بخش حکایات کتاب گنج‌انده شده است. بررسی این حکایت‌ها سویه‌های تازه‌ای از این روابط

را آشکار می‌سازد. امرا و شاهان مذکور در کتاب یا از ارادتمندان کاسانی هستند یا در تقابل با او قرار می‌گیرند. جایگاه و منزلت این امیران همگی در پرتو مشروعیت معنوی کاسانی تعریف می‌شود. به عبارت دیگر، اقتدار سیاسی آنان متأثر از رفتارهای لطف‌آمیز و قهری شیخ است؛ شاهانی که از امداد او بهره گرفته‌اند، امیرانی کامیاب‌اند و آنان که در تقابل با او قرار دارند به زوال سیاسی رسیده‌اند (ر. ک: دوست‌محمد بن نوروز، همان: ۱۳۵).

کاسانی به عنوان قطب معنوی جامعه در میان شاهان و امرا نفوذی اجتماعی دارد؛ او در مقام میانجی‌گر میان سلاطین، مرجع حل تنش‌ها و بحران‌های سیاسی است (همان: ۲۱۱). علاوه بر این، انسجام اجتماعی جامعه وابسته به اوست و شاه بقای سلطنت خویش را بسته به رضایت او می‌داند (همان: ۲۲۹). در تعامل با سلاطین کرامات کاسانی نیز کارکردی اجتماعی می‌یابد. او در این تصویر تنها پیر طریقت نیست، بلکه کراماتش بقای سیاسی جامعه و امنیت آن را تضمین می‌کند؛ حضور وی به همراه مولانا قاضی در خواب محمد بابر و فتوحات سلطان پس از بیداری از این خواب نمونه‌ای از این گونه کرامات است (همان: ۱۶۰).

عبدالله‌خان شیبانی، محمدسلطان جویباری، جانی‌بیگ سلطان، ظهیرالدین محمد بابر و سلطان‌همایون از جمله امرا و سلاطینی هستند که نام آنان در حلقهٔ مریدان کاسانی ثبت شده است (ر. ک: بنی‌طبا، ۱۳۸۸: ۹). با تکیه بر متن کتاب می‌توان نام سلاطینی چون اسکندرسلطان، اسفندیارسلطان، سلطان سعیدخان، محمدعزیزسلطان، عبدالعزیزخان و قلیچ قراسلطان را به این فهرست افزود و نام شاهانی چون سلطان‌ابراهیم و عبداللطیف‌خان را در قطب مخالف آن قرار داد.

بر اساس منابع موجود ارتباط کاسانی با عبدالله وجهه‌ای دیگر دارد. او «در بسیاری از آثار خود از عبدالله به نیکی یاد کرده چنان که رسالهٔ چهارکلمهٔ خود را با ستایش او آغاز می‌کند... و در سلسله‌الصدیقین او را تا مقام شیخیت خواجگان برمی‌کشد...» او رسالهٔ گل‌نوروز را به سبب پیوستن عبدالله به سلک درویشان نگاشته. همچنین بخشی از اشعار او را شرح و در ضمن آن مسائلی را به حاکم ازبک خاطرنشان کرده است» (هنری، همان: ۵، ر.

ک: کاسانی، چهار کلمه: ۴۱۷ و بیان سلسله: ۴۰۰-۴۰۱). متن حاضر نیز به جنبه‌هایی از این روابط تکریمی پرداخته است؛ عیدالله خان، ملجأ شیخ پس از منازعات او با دیگر شاهان بوده است (ر. ک: دوست محمد بن نوروز، همان: ۱۲۰)، همواره از محضر کاسانی کسب معارف می‌کرده (همان: ۱۷۶) و به منظور مصاحبت با او برایش خانه‌ای بنا کرده است (همان: ۱۳۴). در کنار این گونه تعاملات، کنش‌های تقابلی و قهرآمیز شیخ در برابر شاه نیز در متن مورد توجه قرار گرفته است؛ بی‌اعتنایی شاه به شأن کاسانی به کناره‌گیری شیخ از او می‌انجامد (همان: ۱۲۶) و این بی‌توجهی به شکست سیاسی او منجر می‌شود (همان: ۱۳۹).

۳-۱-۴. معرفی دستنویس‌های سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین

۳-۱-۴-۱. نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۲۰۶۴۸

این نسخه خطی ۲۹۵ برگ دارد و هر صفحه آن ۱۷ سطر است و به خط نسخ نگاشته شده است. وضعیت استنساخ نسخه - نام کاتب و تاریخ کتابت - نامشخص است.

تصویر ۱: نسخه مجلس شورای اسلامی

۳-۱-۴-۲. نسخه کتابخانه جامعه استانبول (مکتبه جامعه استانبول) به شماره ۶۹۱
این نسخه خطی ۹۳ برگ دارد و هر صفحه آن ۱۵ سطر است و به خط نسخ ممتاز کتابت
شده است. کاتب آن باباالبخاری و تاریخ کتابت آن قرن ۱۰ ضبط شده است.

تصویر ۲: نسخه کتابخانه استانبول

۳-۱-۴-۳. نسخه کتابخانه بنیاد خاورشناسی فرهنگستان علوم تاشکند به شماره
۶۲۲

این نسخه خطی ۲۲۰ برگ دارد و به خط نستعلیق کتابت شده است. نام کاتب مشخص
نیست و تاریخ کتابت آن قرن ۱۳ است.

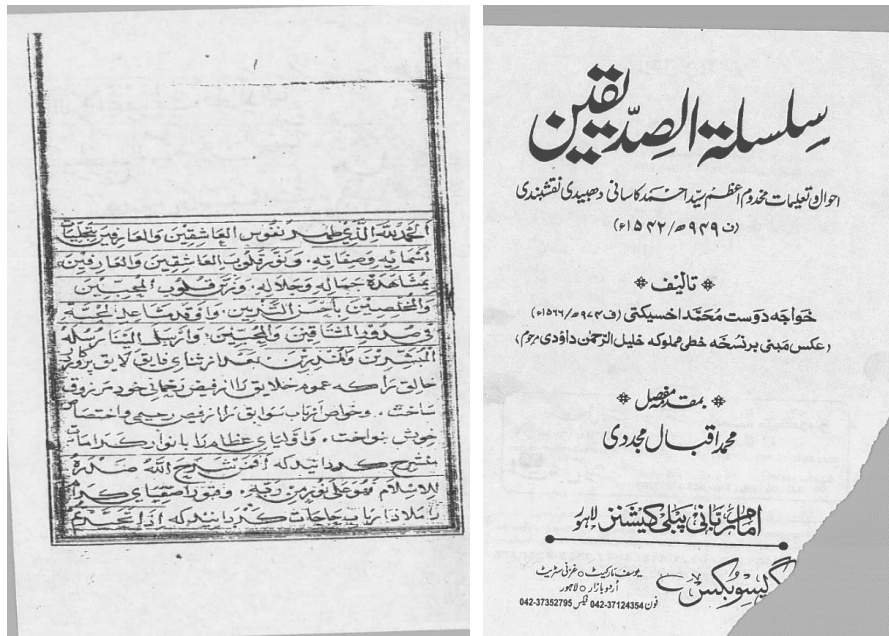
تصویر ۳: نسخه ۶۲۲ تاشکند

۳-۱-۴-۶: نسخه کتابخانه خلیل رحمان داودی (نکلسون رود)

این نسخه خطی ۲۹۵ برگ دارد و به خط نسخ خوش نگاشته شده و فاقد شماره بازیابی است. تاریخ کتابت قرن ۱۱ است و کاتب آن مشخص نیست. این دستنویس همان نسخه مجلس شورای اسلامی است که پیش از انتقال به ایران در این کتابخانه نگهداری می‌شده است. نمونه عکسی آن در کتابی با عنوان *سلسله الصدیقین* قرار گرفته که در لاهور به چاپ رسیده است. محمد اقبال مجددی مقدمه‌ای مفصل به زبان اردو بر این کتاب نگاشته و در پایان کتاب نیز تصاویری از نسخه خطی *نسماة القدس* مبنی بر نسخه خطی مخزونه کتابخانه گنج‌بخش اسلام آباد قرار گرفته است.

تصویر ۴: نسخه کتابخانه خلیل رحمان داوودی

۳-۱-۴-۵. نسخه کتابخانه عارف نوشاهی به شماره ۱۳۵

این نسخه عکسی ۲۹۷ برگ دارد و همان نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی و کتابخانه خلیل رحمان است.

۳-۱-۴-۶. نسخه کتابخانه بنیاد خاورشناسی فرهنگستان علوم تاشکند به

شماره ۲۴۷۱

این نسخه ۱۹۸ برگ دارد و به خط نستعلیق نگاشته شده است. نام کاتب مشخص نیست و تاریخ کتابت آن حدود قرن ۱۳ است. آنچه از اطلاعات نسخه به دست آمده از آغاز و انجام افتادگی دارد.

۳-۱-۴-۷. نسخه کتابخانه بنیاد خاورشناسی فرهنگستان علوم تاشکند به

شماره ۱۹۰۴

این نسخه ۲۷۲ برگ دارد و به خط نستعلیق خوش نگاشته شده است. نام کاتب مشخص نیست و تاریخ کتابت آن قرن ۱۳ است. تنها توصیف ظاهری این نسخه که در اطلاعات نسخه موجود است سرعنوان‌های شنگرف متنی است.

۴. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین اثر دوست محمد اخسیکتی از کتب حائز اهمیت در تاریخ عرفان و تصوف است که به شرح مناقب و کرامات احمد کاسانی، یکی از بزرگان سلسله خواجه‌گان می‌پردازد. ارزش این اثر در جنبه‌های زبانی، ادبی، تاریخی و اجتماعی خلاصه می‌شود.

در قلمروی زبانی مؤلف از واژگانی بهره برده است که به شناخت بیشتر ساختار و آوای زبان در حوزه فرارود و بخارا یاری می‌رساند. در متن کتاب ترکیبات اسمی و فعلی متعددی به کار رفته است که پیشتر در متون بزرگان این طریقت وجود داشته و به نوعی سبک زبانی متمایز آثار این سلسله را آشکار می‌سازد.

کتاب حاضر در ساحت ادبی در گونه مقامات طبقه‌بندی می‌شود که به شرح احوال و افکار و زندگانی مولانا خواجه‌گی پرداخته است. بهره‌گیری از عناصر بلاغی چون تشبیه، جناس، استعاره، تمثیل و ... جایگاه ادبی اثر را مسجل می‌سازد. مؤلف اثر به تناسب از اشعار شاعران به ویژه شاعران محبوب این طریقت چون مولوی و قاسم انوار بهره برده است. بخش اعظم کتاب را حکایات تشکیل داده که خود گونه‌ای از روایات ادبی است. کنش شخصیت‌ها و گفت‌وگو پایه اساس این حکایات را تشکیل می‌دهد و مفهوم آن بیشتر پند، موعظه و تعلیم در کنار اشاره به کرامات شیخ است.

جنبه‌های تاریخی اثر بیشتر با معرفی سلسله خواجه‌گان و تبارشناسی آن پیوند خورده است. در این تعریف اشاره به سیر معنوی این طریقت در کنار اشاره به شاخه بکری آن مورد توجه قرار گرفته است. سخن از سیر تلقینی در این کتاب تجمیع روایات آثار دیگر

است. اشاره به تاریخ وفات کاسانی و تعاملات او با سلاطین در جنگ‌ها تنها وقایعی است که رنگ و بوی تاریخی دارد. تصویر غالب کاسانی در این کتاب، همان چهره معمول مشایخ در کتب مقامات است که سخن از کراماتشان محوریت اثر را شکل می‌دهد. در کنار این تصویر بدعت‌گذاری کاسانی در طریقت، جانبداری او از تشیع و اباحه‌گری او از متن کتاب قابل فهم است.

ابعاد اجتماعی متن از شرح آداب سلسله و ارتباطات کاسانی با مریدان و امرا آشکار می‌شود. در این تعاریف آدابی چون طریقه صحبت، سماع، ماجرا، اربعین‌نشینی، ذکر جهر و ایثار کردن مطرح است که همگی بر بافت اجتماعی متن صحنه می‌گذارد. تعاملات مشفقانه کاسانی با مریدان و رهبری اجتماعی او از حیث روابط خانقاهی او با صوفیان مورد توجه قرار می‌گیرد. اقتدار معنوی شیخ در مقابله با شاهان و نفوذ و میانجی‌گری او در این طبقه نیز خود صورتی از تعاملات کاسانی در این اثر است.

از کتاب سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین پنج نسخه در دست است. در میان نسخ مذکور نسخه استانبول بیشترین افتادگی صفحات را داراست و نسخه مجلس کامل‌ترین نسخه در دست از این منظر است. با این حال نسخه استانبول به نسبت دو مورد دیگر نسخه منقح‌تری است؛ به این معنی که خط‌خوردگی‌های درون‌متنی، پاک‌شدگی کلمات و مواردی از این دست در آن کمتر است.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Farzaneh Sadat Hejrati

<https://orcid.org/0009-0006-5522-4038>

Maryam Hosseini

<http://orcid.org/0000-0001-6778-1188>

منابع

- آرام جو، علی. (۱۳۹۹). خواجه احمد کاسانی دهیبدی سیاست در اندیشه و کردار شیخ صوفی. تاریخ و فرهنگ. ش ۱. ۷۷-۹۶.
- <https://doi.org/10.22067/jhistory.2021.68821.1015>
- ابوالقبا بن بهاء الدین بن مخدوم اعظم. جامع المقامات. نسخه خطی. ش ۸۳۴. پاکستان: کتابخانه گنج بخش.
- استعلامی، محمد. (۱۳۹۴). فرهنگنامه عرفان؛ تصوف. تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.
- بخاری، صلاح بن مبارک بخاری. (۱۳۸۳). انیس الطالبین و عدة السالکین. تصحیح خلیل ابراهیم صاری اوغلی، به کوشش توفیق سبحانی. تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بخاری، محمد بن اسعد بخاری. مسلک العارفین. نسخه خطی. ش ۱۸۱۳۳. دست نویس کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- بنی طباطبائی، حسن اسادات. (۱۳۸۹). خواجه کاسانی و آثارش. کتاب ماه فلسفه. ش ۳۷. ۹۳-۱۰۲.
- بنی طباطبائی، حسن اسادات. (۱۳۸۸). تشریح ذکر از دیدگاه امام خمینی (ره) و مقایسه آن با دیدگاه خواجه احمد کاسانی به همراه تصحیح رساله در بیان ذکر. استاد راهنما: دکتر مسعود صادقی علی آبادی. استاد مشاور: دکتر هادی و کیلی. پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی. تهران.
- بهلول، حدیثه، حسینی، مریم. (۱۴۰۵). معرفی و بررسی جامع المقامات در مقامات احمد کاسانی و ضرورت تصحیح آن. نشریه علمی پژوهش های نسخه شناسی و تصحیح متون. ش ۱. ۴۷-۷۷.
- <https://doi.org/10.22034/crtc.2025.480042.1160>
- پژوهنده، لیلا. (۱۳۷۷). گل نوز. مقالات و بررسی ها. ش ۶۳. ۱۹۷-۲۳۷.
- تقوی، محمد، رادمرد، عبدالله. (۱۴۰۲). مجموعه رسائل خواجه احمد کاسانی. تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.
- جهان ملک، منیر. (۱۳۷۴). تصحیح نسمة القدس من حدائق الانس. استاد راهنما: دکتر محسن ابوالقاسمی. اساتید مشاور: احمد تفضلی و اسماعیل حاکمی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. تهران.
- حسینی، مریم. (۱۴۰۰). شیوه شکل گیری اصول یازده گانه سلسله نقشبندیه در متون بازمانده از بزرگان این طریقت از آغاز تا رشحات عین الحیات. نشریه علمی پژوهش های ادب

معرفی کتاب سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین ... | هجرتی و حسینی | ۱۴۹

عرفانی (گوهر) گویا). ش ۱. ۱۵۵- ۱۷۴.

<https://doi.org/10.22108/jpll.2021.129046.1621>

حسینی، مریم. (۱۴۰۱). *خواجۀ خواجه‌گان عبد‌الخالق غجدوانی*. تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری سخن.

حسینی، مریم، علیزاده کاشانی، محمود. (۱۴۰۱). *از کاشغر تا استانبول*. تحقیقی درباره‌ی خواجه‌گان نقشبندی و تصحیح ده رساله از ایشان. تهران: انتشارات نشر علمی.

حسینی، مریم، علیزاده کاشانی، محمود. (۱۴۰۱). *مسلك‌العارفین کهن‌ترین متن بازمانده از طریقت خواجه‌گان*. تهران: انتشارات نشر علمی.

حسینی، مریم، علیزاده کاشانی، محمود. (۱۴۰۲). *انیس‌الطالبین و عدۀ‌السالکین مقامات خواجه بهاء‌الدین نقشبند و مقامات خواجه علاء‌الدین عطار*. تهران: انتشارات نشر علمی.

دوست محمدبن نوروز. *سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین*. نسخه خطی. ش ۲۰۶۴۸. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

دوست محمدبن نوروز. نسخه خطی. ش ۶۲۲. تاشکند: کتابخانه بنیاد خاورشناسی فرهنگستان علوم.

دوست محمدبن نوروز. نسخه خطی. ش ۶۹۱. استانبول: کتابخانه جامعۀ استانبول.

دوست محمدبن نوروز. نسخه خطی. لاهور: کتابخانه خلیل رحمان داودی.

دوست محمدبن نوروز. نسخه عکسی. ش ۱۳۵. اسلام‌آباد: کتابخانه عارف نوشاهی.

رجایی بخارایی، احمد. (۱۳۷۵). *لهجۀ بخارایی*. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

رحمانیان کوشککی، زینب، ساجدی راد، سیدمحسن، آتش سودا، محمدعلی. (۱۴۰۰). *خواجه*

احمد کاسانی دیدگاه‌ها و اصطلاحات عرفانی. *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*. ش ۶۳.

<https://doi.org/10.30495/mmlq.2021.680943>. ۱۵۲-۱۲۵

رواقی، علی. (۱۳۸۳). *زبان فارسی فرارودی [تاجیکی]*. تهران: انتشارات هرمس.

رواقی، علی. (۱۳۹۴). *گونه فارسی فرارودی (ماوراءالنهری) با نگاهی به کتاب ارشاد. آینه میراث*.

ش ۳۹. ۳-۱۵۴.

سجادی، سید جعفر. (۱۳۷۰). *فرهنگ اصطلاحات و تعییرات عرفانی*. تهران: انتشارات طهوری.

سرمدی، مجید، نقدی، پروین. (۱۴۰۳). *نگاهی بر ماجرا در عرفان و تصوف*. عرفان‌پژوهی در

ادبیات. ش ۵. ۱۶۷-۱۹۲. <https://doi.org/10.22054/msil.2024.79532.1107>

سعدی شیرازی. (۱۳۷۷). *دیوان غزلیات*. تصحیح خلیل خطیب‌رهبر. تهران: انتشارات مهتاب.

سلطانی، منظر، المیر، محمدابراهیم، شریفی، فاطمه. (۱۳۹۸). معرفی جلال‌الدین احمد کاسانی و رسائل فارسی و ویژگی‌های سبکی او. *سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*. ش ۴۴. ۱۳۳-۱۵۰.

صادقی افشار، صادق. (۱۳۲۷). *تذکره مجمع‌الخواص به زبان ترکی جغتای*. ترجمه عبدالرسول خیام‌پور. تبریز: انتشارات اختر شمال.

صادقی، مسعود، بنی‌طباء، حساسادات. (۱۳۸۹). شرح احوال خواجه‌گی احمد کاسانی و گذری بر رساله در بیان ذکر. *پژوهشنامه عرفان*. ش ۳. ۴۳-۸۲.

صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۸۹). *تاریخ ادبیات در ایران*. تهران: انتشارات فردوس.

صفایی کاتب، قاسم‌بن محمد. *انیس‌الطالبین*. میکروفیلم. شماره ۱۱۰۶. تهران: دانشگاه تهران.

کاسانی، خواجه احمد. *بیان سلسله*. نسخه خطی. ش ۱۴۰۱. کتابخانه گنج‌بخش.

کاسانی، خواجه احمد. *بیست و یک رساله*. ش ۸۶۶۸۸. کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

کاسانی، خواجه احمد. *تنبيه السلاطین*. نسخه خطی. ش ۱۴۰۱. کتابخانه گنج‌بخش.

کاسانی، خواجه احمد. *چهارکلمه*. نسخه خطی. ش ۱۴۰۱. کتابخانه گنج‌بخش.

الگار، حامد. (۱۳۹۸). *نقشبندیه*. برگردان داود وفایی. تهران: انتشارات مولی.

نوشاهی، عارف. (۱۳۹۰). *سیه بر سفید* مجموعه گفتارها و یادداشت‌ها در زمینه کتابشناسی و نسخه‌شناسی. تهران: انتشارات میراث مکتوب.

هنری، گل‌اله. (۱۳۹۴). بازخوانی رابطه سیاسی عرفانی بابر گورکانی و احمدخواجه‌گی کاسانی به همراه تصحیح رساله بابریه. *شبه‌قاره (ویژه‌نامه نامه فرهنگستان)*. ش ۵. ۲۰۳-۲۴۶.

واعظ کاشفی، فخرالدین علی‌بن حسین. (۱۳۵۶). *رشحات عین‌الحیات*. تصحیح علی‌اصغر معینیان. تهران: انتشارات بنیاد نیکوکاری نوریانی.

Refrence

Abu al-Baqa. *Jame al-Maqamat*. Manuscript. N 834. Pakistan: Ganjbakhsh Library. [In Persian]

Aramjoo, A. (2020). Khajeh Ahmad Kasani Dahbidi Politics in Thought and Acts of Sheikh Sufi. *History and Culture*. N 1. 77-96. [In Persian]

- BaniTaba Bigdeli, H. (2009). explanation of dhikr from Imam Khomeini's point of view and comparing it with the view of Khajeh Ahmad Kasani along with correcting the treatise In the expression of dhikr. Supervisor: Dr Masoud Sadeghi Aliabadi. Consultant Professor: Dr Hadi Vakili. Imam Khomeini Research and the Islamic Revolution Institute. Tehran. Tehran. [In Persian]
- Banitaba, H. (2010). Khwajegi Kasani and His Works. *Philosophy*. N 37. 93–102. [In Persian]
- Bohlool, H, Hosseini, M. (2026). Introducing and Comprehensive Review of Jame' al-Maqamat in the Works of Ahmad Kasani and the Necessity of it's Correction. *Scientific Journal of Manuscript Research and Text Correction*. No 1. 47-77. [In Persian]
- Bukhari, M. *Maslak al-arefin*. Manuscript. No 18133. Tehran: the Library of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Bukhari, S. (2004). *Anis al-Talebin and eddat al-Salekin*. edited by Khalil Ebrahim Sari Oghli by Towfiq Sobhani. Tehran: Association of Cultural Works and Honors. [In Persian]
- Dust Mohammad -Ibn-Noruz. Lahore: Khalil Rahman Davoodi Library. [In Persian]
- Dust Mohammad -Ibn-Noruz. N 135. Islamabad: Aref noshahi library. [In Persian]
- Dust Mohammad -Ibn-Noruz. N 622. Tashkent: Library of the Orientalism Foundation of the Academy of Sciences. [In Persian]
- Dust Mohammad -Ibn-Noruz. N 691. Istanbul: library of Istanbul university. [In Persian]
- Dust Mohammad -Ibn-Noruz. *Selselat-al-Seddighin & Anis-al-Ashehghin*. Manuscript. N 20648. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Elgar, H. (2019). *Naqshbandiyah*. translated by Davood Vafaei. Tehran: Mola. [In Persian]

- Estelami, M. (2015). *Dictionary of Sufism*. Tehran: Contemporary Culture Publications. [In Persian]
- Honary, G. (2015). Re-reading the mystical political relationship between Baber Gurkani and Ahmad khajegi kasani with Correction of Treatise Babrieh. *Subcontinent*. N 5. 203-246. [In Persian]
- Hosseini, M. (2021). The method of forming the eleven principles of the Naqshbandiyah dynasty in the remain texts of the elders of this order from the beginning to the Rashahat ain al- hayat. *Scientific Journal of Mystical Literature Research (Gohar Goya)*. N1. 155-174. [In Persian]
- Hosseini, M. (2022). *Khajeh of khwajegan Abdolkhalegh Ghojdovani*. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publications in collaboration with Sokhan. [In Persian]
- Hosseini, M. Alizadeh Kashani, M. (2022). *from Kashgar to Istanbul*. a study on the khwajegan of Naqshbandiyah and the correction of ten treatises by them. Tehran: Scientific Publishing. [In Persian]
- Hosseini, M. Alizadeh Kashani, M. (2022). *Maslak al- arefin the oldest remain text from khwajegan order*. Tehran: Scientific Publishing. [In Persian]
- Hosseini, M. Alizadeh Kashani, M. (2023). *Anis al-talebin and eddat al-Salekin*. maqams of khajeh bahaiddin naqshband and khajeh Alaeddin attar. Tehran: Scientific Publishing. [In Persian]
- Jahan-Malek, M. (1995). Correcting of Nasamat al-ghods of Hadayiq Al- ons. Supervisor: Dr Mohsen Abolghasemi. Consulting Professors: Ahmad Tafazoli and Ismaiel Hakemi. Faculty of Literature and Humanities University of Tehran. Tehran. [In Persian]
- Kasani, Kh. A. *Bayan al- Selseleh* Essays. Manuscript. No 1401. Ganjbakhsh Library. [In Persian]
- Kasani, Kh. A. *Chahar kalameh*. Treatises. manuscript. N 1401. Ganjbakhsh library. [In Persian]
- Kasani, Kh. A. *Tanbih al-Salatin*. treatises. manuscript. No 1401. Ganjbakhsh Library. [In Persian]

- Kasani, Kh. A. *Twenty-one treatise*. N 86688. Library of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Nowshahi, A. (2011). *Siyah bar Sefid*. Tehran: Miras-e Maktoub. [In Persian]
- pazhuhandeh, L. (1998). *Gole Nowruz. articles and reviews*. N 63. 197-237. [In Persian]
- Rahmanian Kushkaki, Z. et al. (2021). Khwaja Ahmad Kasani: Mystical Views and Terminology. *Mystical Literature and Mythology*. No 63. 125–152. [In Persian]
- Rajaei Bukharaei, A. (1996). *Bukhara dialect*. Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
- Ravaghi, A. (2004). *Fararoodi [Tajiki] Persian language*. Tehran: Hermes. [In Persian]
- Ravaghi, A. (2015). Persian species of Fararoodi with a look at the book of Ershad. *Mirror of Heritage*. N 39. 3-154. [In Persian]
- Saadi Shirazi. (1998). *Poetical work of Ghazals*. edited by Khalil Khatib Rahbar. Tehran: Mahtab. [In Persian]
- Sadeghi Afshar, S. (1948). *Majma Al-Khavas in Turkish Jaghtai*. translated by Abdul Rasool Khayampour. Tabriz: Akhtar Shomal. [In Persian]
- Sadeghi, M; Banitaba, H. (2010). The biography of Ahmad Kasani and a review on the treatise In the expression of dhikr. *Journal of mysticism*. N 3. 43-82. [In Persian]
- Safa, Z. (2010). *History of Literature in Iran*. Tehran: Ferdows. [In Persian]
- Safaei Kateb, Q. *Anis Al-Talebin*. Microfilm. No1106. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Sajjadi, S. J. (1991). *Dictionary of Mystical Terms and Interpretations*. Tehran: Tahoori. [In Persian]
- Sarmadi, M. Naqdi, P. (2024). A Look at the Majara in Mysticism and Sufism. *Mysticism in Literature*. N 5. 167-192. [In Persian]

- Soltani, M. et al. (2019). An Introduction to Jalal al-Din Aḥmad Kasani, His Persian Treatises and Stylistic features of his works. *Bahar-e Adab*. No. 44. 133–150. [In Persian]
- Taqavi, M; Radmard, A. (2023). *Collection of Khajeh Ahmad Kasani's treatises*. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publications. [In Persian]
- Vaez Kashefi, F. A. (1997). *Rashahat ain al-hayat*. edited by Ali Asghar Moeinian. Tehran: Nouriani Charity Foundation. [In Persian]

استناد به این مقاله: هجرتی، فرزانه سادات، حسینی، مریم. (۱۴۰۵). معرفی کتاب سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین و دستنویس‌های آن، دو فصلنامه عرفان پژوهی در ادبیات، ۵ (۹)، ۱۱۳-۱۵۴.

doi: 10.22054/msil.2026.92254.1247

Mysticism in Persian Literature is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4 0 International License